

... die wij hebben laten gaan

De Haarlemse Joden en de Holocaust

Wij herdenken vanavond de Joodse slachtoffers van de naziterreur, omdat het 75 jaar geleden is dat Auschwitz werd bevrijd.

Driekwart eeuw is een hele tijd, dat is een mensenleven. Maar wanneer we onze ogen dichtdoen en de bekende beelden van Auschwitz in ons hoofd oproepen, als we dat dúrven, en als we heel goed denken aan de Joodse Haarlemmers die tijdens de oorlog ter dood zijn gebracht, dan is het ineens níet zo lang geleden meer. Op de Grote Markt, waar wij net stonden, liepen zij nog, tot in de zomer van 1942. Nog maar net geleden.

Herdenken kan op allerlei manieren, van heel groot, tot heel klein, van gezamenlijk tot persoonlijk. Door te herdenken beleven we dat vreselijke verleden opnieuw, en daardoor verwerken we het, het is rouwverwerking. Herdenken is een ritueel dat bij het leven hoort. Of het nu gaat om het opsteken een kaarsje, het bezoek aan een graf, het doorbladeren van oude foto's, het bijwonen van een concert, of het bezoek aan een monument.

En iedere manier van herdenken is legitiem, vergeet dat nooit. Wees op je hoede voor degenen die jou bekritisieren of misgunnen om het op jouw eigen manier te doen. Laat het je nooit afpakken.

Wat vanavond hier in de stad gebeurt is bijzonder. Maar eigenlijk wordt in Haarlem sinds jaar en dag de Jodenvervolging al herdacht. Dat begon al kort na de bevrijding, toen de Joodse gemeente in eigen kring haar mensen herdacht. Hoewel toen nog niet helemaal duidelijk was hoeveel slachtoffers er waren, wat er precies gebeurd was, was

men zich wel bewust van de enorme catastrofe die de Joodse gemeenschap had getroffen.

Om hier uitdrukking aan te geven liet men een gedenksteen maken voor de Joodse begraafplaats aan de Amsterdamsevaart. Op 30 oktober 1948 werd deze steen onthuld. Zonder namen, volstaan werd met een sobere tekst.

Het noemen van de namen van de doden bij een herdenking is pas iets van de laatste decennia. Het past in onze moderne herinneringscultuur, waarin aandacht bestaat voor het individuele lot van de slachtoffers. Maar wat wij nu gewoon vinden, was lange tijd helemaal niet gebruikelijk. Niet in herdenkingen van de Holocaust, niet bij andersoortige rampen.

De meesten van u hier aanwezig, weten dat in de Joodse herinneringstraditie het noemen van namen iets heel wezenlijks is. Door het noemen van de naam van de overledene wordt diens herinnering gewaarborgd en wordt hij of zij niet vergeten, en is hij of zij nog bij ons.

Dat klinkt voor iedereen logisch, maar doordat er in onze samenleving meer en meer aandacht is gekomen voor het individuele lot van de slachtoffers van tragedies, heeft deze typisch Joodse traditie ruimte gekregen om zich eindelijk te ontplooiën in het openbare leven.

In de vroegere Janskerk, waar het Noord-Hollands Archief is gehuisvest, werd in 2011 een prachtig project georganiseerd, 'Ik schrijf je naam'. Op grote vellen papier kon iedereen die dat wilde, daarop de namen schrijven van de Joodse slachtoffers van de Holocaust. De vol beschreven vellen werden enkele dagen lang geëxposeerd in de oude kerkzaal, wat zeer indrukwekkend was.

Een groepje Haarlemmers was op dat moment al enkele jaren bezig om een permanent, stenen monument van de grond te krijgen.

Dat lukte uiteindelijk, in een hoekje van de binnenstad, dicht bij de Toneelschuur, waar ooit de synagoge stond.

Heel kleinschalig zijn de Stolpersteine, of struikelstenen. Geplaatst in het plaveisel vóór het laatste huis waar de mensen vrijwillig woonden. Ze markeren hun dagelijkse omgeving, waar ze liepen, waar de kinderen op straat speelden. Zoals de steentjes van Israël en Julie van Voolen aan het Spaarne nrs. 25 en 27. In heel Europa liggen inmiddels tienduizenden van dergelijke steentjes. Stolpersteine zijn ooit bedacht door de Keulse kunstenaar Günther Demnig, die de meeste ook zelf geplaatst heeft. In Haarlem zijn dít trouwens de enige twee exemplaren.

In het openbaar herdenken kan dus op veel manieren. Óók door het vertellen van verhalen. Op die wijze kan de herinnering ook levend worden gehouden en respect worden getoond jegens de overledenen. Dat gebeurt sinds een paar jaar met het project Open Joodse Huizen. Ooit begonnen door het Joods Historisch Museum in Amsterdam, heeft het zich intussen gemanifesteerd in veel meer steden en dorpen. Ook in Haarlem. Het idee is dat telkens in bijvoorbeeld het huis, de winkel, de omgeving van omgekomen Joodse burgers wordt verteld over hun leven, wie zij waren, wat zij nog altijd betekenen voor de nabestaanden. Het is een erg geliefd project, zoals wel blijkt uit deze lange rij voor het huis waar ooit rabbijn De Vries woonde aan de Bakenessergracht.

Het lijkt wel: hoe langer de oorlog geleden is, hoe meer soorten openbare herdenkingen, in het bijzonder van de Holocaust er zijn, en hoe groter de schaal. En niet alleen in Nederland. Het is een internationaal verschijnsel. Dat uit zich in de bouw van Holocaustmusea en herinneringscentra in heel Europa.

Het Holocaust Monument in hartje Berlijn kennen we natuurlijk.

In Amsterdam wordt nu tegenover de Hollandsche Schouwburg ons eigen nationale Holocaust Museum gerealiseerd. En enkele weken geleden zijn de damwanden geslagen voor de bouw van het grote nationale Namenmonument aan de Weesperstraat in Amsterdam, een initiatief van het Nederlands Auschwitz Comité. Iedere baksteen waaruit de muren van dit monument bestaat, bevat de naam van een slachtoffer. Bij elkaar meer dan 102.000 stenen. De enorme omvang van de genocide zal daar straks fysiek te ervaren zijn.

Kortom, er is behoorlijk wat aandacht voor vormgegeven herinnering en ruimte voor openbaar herdenken. Maar, wat betekent dit nu eigenlijk allemaal? En wat doen we er uiteindelijk mee?

Je hoopt maar dat het positief werkt. Dat is in elk geval wat de initiatiefnemers van al deze monumenten, evenementen en bijeenkomsten beogen. Want ze zijn zeker niet alleen bedoeld om even stil te staan bij het verleden en dit gezamenlijk te verwerken. Er moet vaak een boodschap van uit gaan, met daarin verpakt een waarschuwing. Soms heel luid en duidelijk, zoals bij het Namenmonument in Amsterdam. Maar soms ook heel bescheiden en stilletjes, zoals de gedenksteen in de zijgevel van de Toneelschuur, die herinnert aan de synagoge die hier stond.

Dan nog kunnen we ons de vraag stellen: werkt het? En voor wie werkt het?

De bekende historicus Hermann von der Dunk heeft eens gezegd:

‘Het is de collectieve herinnering, die een samenleving tot een samenleving maakt. Waar niet herdacht wordt, verliest een samenleving haar menselijkheid en gevoeligheid.’

Von der Dunk was trouwens zelf een Duits-Joodse vluchteling, die met zijn familie in de jaren dertig naar Nederland kwam.

Ik weet zeker dat hij gelijk heeft.

Tegelijk is het nogal aanmatigend om te denken dat, hoe vaker en grootser wij herdenken, des te beschaafder en menselijker wij zijn, individueel en als samenleving. Laten we ons er alsjeblieft niet mee op de borst slaan. Laten we onszelf niets wijs maken.

Wanneer wij onze vernederde, verdreven en vermoorde medeburgers van 75 jaar geleden herdenken, wil dit niet zeggen dat wij daarmee klaar zijn. Dat wij daarmee aan onze verantwoordelijkheid hebben voldaan. Onze verantwoordelijkheid tegenover hen, tegenover de nabestaanden, tegenover anderen, waar ook ter wereld, die misschien wel in enigszins vergelijkbare omstandigheden verkeren. Ofschoon de Holocaust uniek in de geschiedenis van de mensheid is.

Ik stelde de vraag wat dit herdenken betékent. Wanneer we op zoek gaan naar een antwoord hierop, moeten we ons ook afvragen wíe we nu eigenlijk herdenken.

Vanavond horen wij de namen van onze vervolgte stadgenoten. Maar echt kénnen doen wij hen niet, met uitzondering misschien van een enkel familielid hier aanwezig. We weten niet wat voor mensen het waren. Of ze sportief waren, welke boeken ze lazen, wat hun dagdromen waren, hoe de klank van hun stem was. Ja, soms weten we hun beroep, er zijn wat foto's bewaard, hun geboorte- en sterfdatum, natuurlijk. Maar van de meesten is dat het wel zo'n beetje.

We hebben geen persoonlijke band met ze. En toch betekenen ze iets bijzonders voor ons. Anders waren we hier nu niet bijeen met elkaar. Ze vertegenwoordigen, kennelijk, iets hogers voor ons.

*

De bezettingstijd in Haarlem. Wat overkwam nu eigenlijk onze Joodse stadgenoten?

De Duitse troepen trokken op 15 mei 1940 de stad binnen. Meteen maakten rabbijn De Vries en de opperrabbijn van Noord-Holland Philip Frank een afspraak met de plaatselijke commandant, die zijn intrek had genomen boven restaurant Brinkmann aan de Grote Markt. De Vries en Frank waren zeer bezorgd. Stond hen hetzelfde te wachten als de Joden in Duitsland en Oostenrijk?

De commandant stelt hen gerust. De Haarlemse joden hebben niets te vrezen. De rabbijnen zijn opgelucht en brengen het goede nieuws aan hun gemeenschap over.

Maar intussen lopen de individuele reacties uiteen. Sommigen mensen zijn verrast, anderen hebben het zien aankomen. Sommigen raken in paniek, anderen reageren gelaten. De meesten kijken de kat uit de boom, zoals de meeste Nederlanders.

Een overlevende, Jaap de Vries, geïnterviewd door mijn collega Kees van der Linden in 1999, vertelt:

‘Ik had altijd gedacht dat het aan ons voorbij zou gaan. Nederland was in de Eerste Wereldoorlog toch ook neutraal gebleven? De tiende mei kwam als een donderslag bij heldere hemel. In Antwerpen woonden een oom en tante van mij, die in 1938 naar Amerika emigreerden. Ze drukten de hele familie op het hart hetzelfde te doen. “Jongens, het gaat mis”, zeiden ze. Maar wij verklaarden ze voor mesjogge.’

Er zijn ook mensen die op het allerlaatste moment naar Engeland proberen te vluchten, via IJmuiden. Soms lukt dat, maar in de meeste gevallen niet.

En er zijn er die de hand aan zichzelf slaan. Verschillende mensen in Haarlem en omgeving zien geen uitweg meer en plegen zelfmoord.

De vervolging voltrok zich in een aantal stappen. Het begon met de registratie.

In september 1940 moesten alle ambtenaren, gemeentelijke onderwijzers, openbare schoolbesturen, oudercommissies en verenigingsbesturen die gemeentelijke subsidie kregen een ariërformulier invullen. Vrijwel iedereen vulde het formulier in.

Acht ambtenaren en zeven onderwijzers bleken Joods. Later werden ze ontslagen. De Joodse leden van de gemeenteraad werden geschorst. Vervolgens werden ook de ambtenaren ontslagen die met een Jood of Jodin waren getrouwd.

Op een enkele uitzondering na, werd er vanuit de gemeente geen solidariteit met hen getoond, laat staan protest aangetekend.

Het is amper vier maanden na het geruststellende gesprek tussen de Haarlemse rabbijnen en de Duitse legercommandant.

Er moet een lijst komen van alle buitenlands-Joodse vluchtelingen in de stad. Dat zijn er zo'n 120 in getal. De vluchtelingen moeten verhuizen naar plaatsen ver weg van de kust, omdat er een luchtoorlog woedt boven Engeland en de Duitsers vrezen voor buitenlandse spionnen. In het notulenboek van de Joodse gemeente wordt genoteerd: 'Het plaatselijke vluchtelingencomité heeft deze evacuatie op voorbeeldige wijze georganiseerd. Het kerkbestuur heeft alle mogelijke medewerking verleend.'

Dit onheil treft ook opperrabbin Frank en zijn vrouw. Zij dreigen een Duits vluchtelingetje kwijt te raken waarover zij zich hebben ontfermd, Lieselotte, liefkozend Lilo genoemd. Zij moet verhuizen

naar Deventer. Er is één manier om hieraan te ontsnappen: een huwelijk met een Nederlander. Ten einde raad besluit de rabbijn deze weg te volgen. Hij gaat op bezoek bij een kerkenraadslid, Abraham Schijveschuurder, die een 18-jarige zoon heeft, Joop. Lilo is 15. Maar Schijveschuurder en zijn vrouw doen het niet. Lilo vertrekt alsnog naar Deventer.

Op haar verhaal kom ik later terug.

Enkele maanden later, februari 1941, moeten alle Joodse Haarlemmers zich melden bij het bevolkingsregister. De persoonskaarten op het stadhuis krijgen een merkje. In de persoonsbewijzen krijgen ze daarna een dikke J. Veel keus heeft men niet. Degenen die niet gaan, worden alsnog aangegeven door oplettende medeburgers.

Vanaf dat moment ook laat de Joodse gemeente de synagoge permanent bewaken. De heilige wetsrollen en de belangrijkste kerkelijke voorwerpen worden in veiligheid gebracht. Dat is geen overbodige luxe. In de zomer van 1940 is de synagoge van Zandvoort al opgeblazen.

De volgende stap in het proces: Isolement en roof.

In maart '41 moeten Joodse winkeliers en ondernemers hun bedrijf afstaan aan door de Duitsers benoemde plaatsvervangers. Hun zaak wordt vervolgens geliquideerd. Een maand later moeten ook Joodse artsen, advocaten, notarissen en andere vertegenwoordigers van vrije beroepen eraan geloven. De opbrengsten van alle liquidaties verdwijnen naar een Duitse roofbank, Lippmann, Rosenthal & Co in Amsterdam.

Dit betekent dat veel mensen in één klap hun broodwinning kwijt zijn. In de herfst van 1941 staat één derde van de mannelijke

Joden te boek als noodlijdend. Velen kunnen hun contributie aan de Joodse gemeente niet meer betalen, of hun zitplaatsgeld voor de synagoge.

Een man uit de Tetterodestraat in Haarlem-Noord schrijft in een wanhopige brief, dat hij bij het uitbreken van de oorlog in dienst zat, maar sinds de demobilisatie zonder werk zit. Hij woonde daarvoor in Rotterdam, maar verloor door het bombardement van die stad alles wat hij bezat. 'Dit heeft ons totaal uitgeput. Kleding en zo veel andere dingen heb ik niet meer.'

Haarlem is de eerste stad in Nederland waar bordjes 'Verboden voor Joden' verschijnen in het straatbeeld. Dat is te danken aan de fanatieke NSB-burgemeester. Restaurants, cafés, bioscopen, sportvelden, zwembaden en badhuizen zijn voortaan verboden terrein. Dat geldt ook voor de stadsschouwburg en de bibliotheek.

Zijn volgende bestuursdaad is de instelling van een Joodse Raad, april 1941. De Duitsers willen namelijk het gezag van de Joodse leiders centraliseren en één aanspreekpunt hebben.

De Joden krijgen te maken met de ene na de andere beperking. Ze mogen niet meer bij elkaar komen om te vergaderen, behalve als ze daarvoor toestemming hebben van de burgemeester. Ze mogen geen niet-Joden meer in dienst hebben, en vice versa. Boekwinkels mogen niet langer boeken van Joodse schrijvers verkopen. In het concertgebouw is de muziek van Joodse componisten voortaan taboe. Scholen moeten de boeken van Joodse schrijvers uit de schoolbibliotheek verwijderen.

Ja, het onderwijs.

Vanaf augustus 1941 mogen er geen Joodse leerlingen meer op de Haarlemse scholen zitten. Dat geldt zowel het lagere als middelbare onderwijs, zowel de openbare als bijzondere scholen. Alle ouders moeten voor hun kind een ariërverklaring inzenden. Op een heel enkele uitzondering na, tekent iedere ouder. Een enkele

christelijke school protesteert op principiële gronden, maar verder geeft iedereen gehoor aan deze verordening.

Dit betekent dat er met ingang van het schooljaar 1941-1942 aparte Joodse scholen nodig zijn. Die komen er: een lagere school aan de Zijlweg, en een lyceum aan de Wilhelminastraat. De lagere school begint, met 120 kinderen. Het lyceum start met een stuk of 40 leerlingen. Er worden verschillende Joodse docenten aangenomen, die eerder op de openbare scholen zijn ontslagen. Eén van hen bevindt zich zelfs al in Westerbork. De burgemeester laat hem naar Haarlem terughalen.

Aan het einde van 1941 zijn veel Haarlemse Joden hun baan of zaak kwijt, hun vermogens hebben ze moeten afstaan, de contacten met niet-Joden zijn door allerlei verordeningen bemoeilijkt. De mensen zijn voor culturele en maatschappelijke activiteiten steeds meer op elkaar aangewezen. Toch wordt in 1941 het 100-jarig bestaan van de synagoge nog feestelijk gevierd.

De mensen wordt opgeroepen om toch vooral hieraan mee te doen:

‘Door de tijdsomstandigheden zijn we ons er meer dan ooit sterk bewust van de band die alle Joden omvat. Een band die niet alleen gevormd wordt door het gemeenschappelijke lijden, maar vooral door het zich bewust zijn van het Joods verleden en de hoop op de Joodse toekomst.’

Zelfs wordt er in 1942 nog getrouwd in de synagoge, zoals Jaap de Jong en Saartje Wijtvliet doen. Nota bene op 24 augustus, op de valreep van de eerste grote deportatie.

Er wordt wel eens gezegd: Wie trouwt, heeft vertrouwen in de toekomst.

Het onheil ontvouwt zich heel geleidelijk, maar onontkoombaar. Een verstikkend net dat zich langzaam sluit, en waarvan niemand

echt weet waar het zal eindigen, en wat de bedoeling ervan is. Geruchten zijn er natuurlijk genoeg.

De laatste stap zijn de gedwongen verhuizingen en deportaties.

Vanaf maart 1942 worden de Joodse inwoners van Zandvoort, Bloemendaal, Heemstede, Santpoort, Haarlemmerliede, Vijfhuizen en andere dorpen in de omgeving gedwongen naar Amsterdam te verhuizen. In Haarlem verwacht men dat de Joodse gemeente gespaard zal worden. Maar waarop is die verwachting gebaseerd? Op van horen zeggen. En natuurlijk op de hoop, dat de mensen hier de dans zullen ontspringen. Eind juni 1942 zijn behalve Haarlem alle Joodse gemeenten in Noord-Holland geëvacueerd, zoals dat heet.

Maar in augustus is het alsnog zo ver.

Honderden Joodse Haarlemmers krijgen via de post een oproep om zich te melden. Velen weigeren. Omdat de Duitsers ontevreden zijn over de opkomst organiseren ze razzia's. En in de nacht van 25 op 26 augustus 1942 wandelt een lange stoet bepakt en bezakt over de Westergracht naar het rangeerterrein, waar een trein staat te wachten. Bijna tweehonderd mensen.

De voorzitter van de Joodse gemeente, Barend Chapon, heeft er een verslag over geschreven:

'Dinsdag 25 augustus 1942 was een zwarte dag voor de Haarlemse Joodse gemeente. In de Katholieke Jongensschool aan de Westergracht kwamen onze geloofs- en plaatsgenoten, die voor deportatie naar Duitsland en Polen en voor evacuatie naar Westerbork in aanmerking kwamen, tezamen. Het was een diep treurige aanblik, deze mensen belast en beladen met het hoognodige gepakt in rugzakken, te zien aankomen. Daaronder waren ouden van dagen, die de 90 dicht naderden. Verdreven uit hun huis met achterlating van alles, wat zich daarin bevond kwamen zij daar,

hoewel diep onder de indruk, nog met opgeheven hoofd, geslagen maar niet verslagen.'

Een jaar of twintig geleden heb ik een ooggetuige geïnterviewd, namelijk de schoondochter van Barend Chapon, Polly, die zelf niet-Joods was. Ze woonde toen ik haar sprak in een seniorenflat in Heemstede, niet ver van de spoorlijn. Ze vertelde dat ze tot op die dag iedere keer nog dat zij in de verte de hoorn van een trein hoorde, moest denken aan wat er toen, in augustus 1942, gebeurde aan de Westergracht. Zij had gezien hoe de mensen in het schoolgebouw bijeen waren gepakt: mannen, vrouwen, kinderen, heel jonge kinderen, ouderen, zieken en hulpbehoevenden die op brancards naar binnen werden gebracht.

Ik citeer haar: "Ik dacht, ik moet erheen gaan. Ik moet met de trein meegaan. Want al deze mensen wacht de dood. Toen ik aankwam bij de school was er paniek. Overal huilende mensen. Sommigen gaven zich demonstratief over: "Ik sta hier!" Er was een kleine jongen die gilte: "Wij arme Joden worden opgepakt en de rijken mogen blijven!"

'Ik werd weggestuurd door de SS'r Aus der Fünten, die stomdronken was. Hij zal zich wel expres een stuk in de kraag hebben gedronken. Omdat hij het eigenlijk niet aankon. Toen hij mij in het lokaal zag toekijken, riep hij woest: "Wil jij soms mee met die Joden? Nou? Wegwezen jij, voor het te laat is!" Ik kon niets uitrichten. Het geluid van de langzaam op gang komende, toeterende trein was verschrikkelijk.'

Ja, dat verwijt van die jongen, dat de rijken mochten blijven, daar zat een kern van waarheid in. Want de bestuurders van de Joodse gemeente probeerden voor zichzelf, hun families, degenen die in dienst waren van de gemeente, van de conciërge tot het

ziekenhuispersoneel, én hun families, zoveel mogelijk vrijstellingen van deportatie binnen te halen. En aanvankelijk lukte dat nog wel, maar het was de Duitsers natuurlijk erom te doen om uiteindelijk alle Joden uit de stad weg te krijgen. Tussen augustus '42 en het voorjaar van 1943 werd ten slotte iedereen gedwongen om te verhuizen naar Amsterdam, óf men werd rechtstreeks naar Westerbork of elders gedeporteerd. De voltallige Joodse Raad werd in februari '43 geëxecuteerd in de duinen bij Bloemendaal.

Er waren mensen die in Haarlem of de omgeving van de stad een onderduikadres vonden, maar soms ook ver verwijderd van Haarlem. In Haarlem doken ook Joden uit andere delen van het land onder. Regelmatig werden er onderduikers verraden en gearresteerd.

Er zijn een paar overlevenden die hierover hebben verteld. Liesje de Vries bijvoorbeeld:

‘Mijn vader wilde naar het kamp toe. Hij kreeg een oproep zich te melden en wilde gaan, omdat hij dacht dat hij te werk zou worden gesteld. Mijn moeder smeekte hem niet te gaan, ze was doodsbang. Uiteindelijk liet hij zich overhalen en zijn we ondergedoken.’

Nog zo'n verhaal. Isaak Worms en zijn vrouw doken onder bij een echtpaar aan de Bilderdijkstraat. Meteen bij binnenkomst moesten ze 1000 gulden overleggen. Kort daarna ging de bel. Er werd opgedaan en enkele heren van de Sicherheitsdienst kwamen rustig binnen. ‘Daar zitten ze’, zei de man, die het echtpaar Worms had ontvangen, wijzend op de onderduikers.

Hun zoon, Leo Worms, heeft dit allemaal verteld. Hij zei: ‘Ik heb mijn ouders nooit meer teruggezien. Niemand van mijn familie trouwens; mijn zusje niet, haar man niet, noch mijn ooms, tantes, neefjes en nichtjes, niemand meer. Zevenentachtig familieleden in totaal. Ik ben de enige overlevende.’

Maar er waren ook veilige onderduikadressen van betrouwbare Haarlemmers. Bijvoorbeeld aan de Minhassastraat in Haarlem-

Noord, waar pa en moe Smit in hun kleine rijtjeshuis op een bepaald moment maar liefst twaalf onderduikers verborgen. Simon van Frank was een van hen. Hij vertelde: ‘Het huis, de stoelen, de looper op de trap, alles was na de oorlog tot op de draad versleten. Het echtpaar Smit deed dit omdat ze vonden dat ze het moesten doen. “Joden zijn mensen net als wij”, zeiden ze.

Dit zijn maar enkele feiten van de vervolging in Haarlem. Het is lang, lang niet alles.

Na de bevrijding dook ongeveer een kwart van de Haarlemse Joden weer op. Dit is iets hoger dan het landelijke gemiddelde. Naar nu bekend is, lieten iets méér dan 733 Joodse burgers het leven.

Áchter deze cijfers, en achter de feiten die ik genoemd heb, gaat een afgrond van lijden en verdriet schuil.

Bijvoorbeeld Friedericka Zilversmit en David Goud. Tijdens de oorlog verloofden ze zich. Friedrieka was met haar ouders aan het begin van de oorlog in het Gemeentegebouw aan de Lange Wijngaardstraat komen wonen. Haar vader was de conciërge, haar moeder de badvrouw van het rituele badhuis dat zich achter het pand bevond. Frederieke hield het gebouw schoon.

David was de zoon van een banketbakker aan de Jansstraat, bakkerij Goud. Hij werkte bij de firma Enschedé als corrector en was een verwoed hobbyfotograaf. Daaraan danken wij een serie foto’s, die de levens van de familie Goud en Zilversmit in beeld brengen.

Het verliefde stel is 19 en 26 jaar oud. Zij behoren tot de eerste groep gedeporteerden uit Haarlem, 25 augustus 1942. Eenmaal in Westerbork aangekomen, besluiten ze te trouwen. Dat kan daar, om toch maar vooral de schijn van het gewone dagelijkse leven op te houden tegenover de gevangenen. Hun huwelijksakte van 27 augustus 1942 is bewaard gebleven. Ondertekend door hun

wederzijdse ouders, die dus ook in het kamp zijn. Vier dagen later wordt Friedericka vergast in Auschwitz, evenals haar ouders en schoonouders. David sterft een aantal maanden later, ergens in Midden-Europa.

En dit is maar één verhaal.

Er is nog veel te weinig bekend, er zijn veel te weinig documenten, veel te weinig foto's. Als er meer was, dan is het weggespoeld door de tijd. Als er ergens nog meer is, dan moet dat nog opduiken, of opgedoken worden.

Uiteraard, zou ik bijna zeggen, zijn er van de deportaties en razzia's in Haarlem geen foto's, of geen foto's bekend. Maar Haarlem stond niet op zichzelf, en de vanuit Haarlem vertrokken mensen kwamen op andere plaatsen terecht, waar méér werd vastgelegd. Zoals in Amsterdam. De Joden die zich vanuit heel Nederland zich hier moesten vestigen, kregen op een bepaal moment wéér een oproep, nu om zich te verzamelen aan de Polderweg, bij het Muiderpoortstation in Amsterdam-Oost.

Zoals op dinsdag 25 augustus 1943. Zevenduizend Joden moesten zich hier melden, er kwamen er ongeveer 500 opdagen. Uren moesten ze wachten, voordat ze werden afgevoerd naar Westerbork. Dankzij een professionele NSB-fotograaf die voor de Duitsers werkte, beschikken we over een volledige reportage. De originele foto's doken overigens pas een paar jaar geleden op, in een doos op zolder.

Het beeld en de sfeer zullen vergelijkbaar zijn geweest met de deportatie van de Haarlemmers een jaar eerder. De aankomst. Het wachten. De onbestemde angst. De massaliteit. Sommigen die alleen zijn gekomen. Ouderen, kinderen. Gezinnen, zoals hier een man en een vrouw en drie jonge kinderen. En ten slotte, na uren en uren te hebben moeten wachten, op weg naar de trein, de bagage mee.

Ik laat u deze foto's zien om de volgende reden.

We weten dat vrijwel deze hele grote groep direct na aankomst in Westerbork verder moest met een trein naar het oosten, omdat Westerbork overvol zat. De reis ging naar Sobibor. We weten ook dat daar iedereen, direct na aankomst, is vergast, hele gezinnen tegelijk. Uit de namenlijst van de trein die op 28 mei 1943 in Sobibor aankwam blijkt, dat daar ook Haarlemmers tussenzaten. Kortom, onder déze groep mensen, op dinsdag 25 augustus 1943, bevonden zich ook Haarlemmers.

*

Wat wij weten van de geschiedenis, kán nooit volledig zijn. En hoe wij de geschiedenis doorvertellen, in woorden beschrijven en vormgeven in boeken, films, kunstwerken, monumenten, blijft altijd een reconstructie, ónze reconstructie. Die als het ware ín staat tussen wat wij weten, of ervan wíllen weten, en wat er écht gebeurd is. In die zin zegt onze geschiedschrijving, en de hiermee verbonden manier van herdenken, ook veel over ons zelf.

Dit komt tot uitdrukking in de waarschuwing die uitgaat van 'Nooit meer Auschwitz'. Waar denk je dan aan? Geen racisme, geen discriminatie, geen vreemdelingenhaat, geen uitsluiting?

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 is een directe reactie op de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog. In dezelfde tijd werd de internationale rechtspraak, die het individu moet beschermen tegen de machtige staat, geformuleerd om de berechting van de Duitse oorlogsmisdadigers tijdens de processen van Neurenberg mogelijk te maken. Enkele van deze baanbrekende juristen hadden de Jodenvervolging aan den lijve meegemaakt, zoals de Frans-Britse jurist Philippe Sands beschrijft in zijn boek *Galicische wetten, Over de oorsprong van genocide en misdrijven tegen de menselijkheid*.

Maar hoe verontrustend is het, dat de Duitse bondskanselier Angela Merkel een tijdje geleden tot haar afschuw moest vaststellen, dat in onze tijd de rechten van de mens waarschijnlijk nooit op dezelfde manier zouden worden vastgelegd als in 1948? Onze tijd, die gekenmerkt wordt door een verregaande, gepolitiseerde vreemdelingenhaat, een leugenachtig populisme, het in het openbaar belachelijk maken en vernederen van politieke opposenten en andersdenkenden, minachting van de rechtspraak, minachting van de democratie, én opnieuw oplaaiend antisemitisme.

Hoed u, wanneer ook maar één van deze zaken regeringsbeleid wordt.

Daarom, de leuze '75 jaar vrijheid' dekt wat mij betreft maar voor een deel de lading die zij zou moeten dekken. Als je er goed naar kijkt, is vrijheid een begrip waar je alle kanten mee op kan.

75 jaar geleden kregen we onze vrijheid terug, en dat vieren we, gelukkig. En we mogen onze bevrijders eeuwig dankbaar zijn.

Maar vrijheid is een toestand, een situatie, een kenmerk van de omstandigheden, sociaal, politiek, juridisch, geestelijk. Wie in vrijheid leeft kan prachtige dingen doen, zeker. Vrijheid is onbetaalbaar. Maar u weet ook, dat vrijheid ook tot uiterst negatieve handelingen, uitspraken, gebeurtenissen, tendensen, besluiten enzovoort kan leiden. De voorbeelden liggen voor het oprapen.

Maar kan er ook een teveel aan menselijkheid bestaan?

In 1945 kregen we, mét de vrijheid, onze menselijkheid terug. De bevrijding maakte dit mogelijk, was het middel. Niet meer en niet minder. Vrijheid was niet het doel, niet het voornaamste, niet waar het echt om ging. Want juist vrijheid, maakt ook onmenselijkheid mogelijk.

Menselijkheid daarentegen is een eigenschap van onszelf, en heeft te maken met hoe we met elkaar omgaan, hoe we onze

maatschappij inrichten, hoe we ons verhouden tot onze omgeving. Individueel, als groep, als land.

Dus: '75 jaar menselijkheid'. Althans: de mogelijkheid daartoe.

Vergeeft u mij deze zijsprong.

Ik maakte hem omdat ik op zoek was naar een antwoord op die vraag, die ik eerder stelde: Wat betekent het om de vervolging van de Haarlemse Joden hier, vanavond, te herdenken?

Wanneer hiervan ook een waarschuwing moet uitgaan, zoals vaak wordt gezegd, dan kun je reageren met: is dat wat er gebeurd is al niet erg genoeg dan? Waarom kunnen we niet herdenken zónder daar een morele boodschap aan te moeten verbinden?

Wat toen in het tijdsbestek van slechts enkele jaren is aangericht is nog altijd in onze wereld merkbaar. Het was een fysieke, sociale, emotionele en psychische inslag, waarvan de golven van de oevers blijven terugkeren naar het midden van de vijver. De kringen zijn nog steeds niet tot rust gekomen. En dat heeft alles te maken met onze diepste eigenschap: onze menselijkheid.

Ik noemde al even het herdenkingsproject 'Ik schrijf je naam', dat in 2011 in Haarlem plaatsvond. En ik liet ook de naam van Lieselotte vallen, de pleegdochter van rabbijn Philip Frank en zijn vrouw, Bep Dünner. Lilo, het meisje dat met Joop Schijveschuurder had moeten trouwen, maar waar Joops ouders niet aan wilden. Ook zij stond eens op dat plein in Amsterdam-Oost te midden van haar lotgenoten, wachtend op de trein, met bange vragen in haar ogen.

Achteraf denk je: had ze gespaard kunnen blijven, door net als de 18-jarige Joop, die de oorlog overleefde, onder te duiken?

Hoe het ook zij, in februari 2011 ontving ik een mail uit Amerika, van Andrea Meyerhoff, woonachtig in Washington.

Andrea had online in mijn boek *Joods Haarlem* over Lilo gelezen, en was daardoor aangenaam verrast. Want, ze was een nichtje van haar! Maar, ze wist bijna niets van haar. Ze had zelfs geen foto. Het enige was een gedichtje, dat Lilo in het poesiealbum van een ander vluchtelingetje had geschreven, toen ze in 1939 korte tijd in een tehuis in Amsterdam verbleef.

Internet afspeurend naar informatie was Andrea bij mijn boek terechtgekomen. Ze vroeg mij of ik haar nog wat meer info en aanknopingspunten kon geven. Nou, meer informatie dan het weinige dat al in mijn boek stond, had ik helaas niet.

Een paar maanden later, woensdag 3 mei, besloot ik Lilo's naam te schrijven tijdens 'Ik schrijf je naam' in de Janskerk. Haar naam ontbrak namelijk op de namenlijst, die de basis vormde voor het project, en niemand ánders in Haarlem herinnerde haar zich. Tragisch genoeg ontbreekt haar naam daardoor ook nog altijd op het Namenmonument, én op de lijst die hier vanavond voorgelezen wordt. Bij deze heb ik haar naam alsnog genoemd.

Lieselotte Michel, 16 jaar.

Alles goed en wel, twee dagen daarna, donderdag 5 mei, kreeg ik een berichtje van Andrea terug. Uiterekend op de maandag daarvóór had zij Lilo's naam voorgelezen tijdens een herdenking in het Holocaust Memorial Museum in Washington!

Andrea schreef mij: 'Toen ik voor het eerst van haar hoorde, werd ik geraakt door hoe alleen ze was tijdens haar korte leven. Dat er nu twee mensen zijn die haar na al deze tijd herdenken, werpt als het ware een barrière op tegen haar verdwijning.'

Was daarmee deze zoektocht geëindigd?

Twee jaar later hadden we weer even contact. Maar nog steeds had Andrea weinig nieuwe informatie, ook geen foto. En ik ook niet. Tot voor kort. Toen ik deze lezing aan het voorbereiden was, stuurde

ik opnieuw een mailtje naar haar, omdat het verhaal mij bleef intrigeren. Andrea liet me weten dat ze het in de eerste plaats heel erg op prijs stelde dat de naam van haar nichtje vanavond genoemd wordt. Maar in de tussentijd had ze bepaald niet stil gezeten, en behoorlijk wat informatie bij elkaar gevonden.

Maar helaas nog steeds geen foto waarvan ze met zekerheid kon vaststellen dat Lilo erop te zien is. Ik besloot een nieuwe zoekpoging op internet te wagen. En wat schetst mijn verbazing!

Bekend was dat Lieselotte overleed in Sobibor. In de afgelopen jaren is daar ter plekke veel gedaan aan archeologische opgravingen en het in kaart brengen van de geschiedenis van het kamp. Sinds enige tijd bestaat er een website, waarop biografieën van slachtoffers staan. Ook over Lieselotte! Mét een foto van een halskettinkje dat ze aan een vriendinnetje gaf in Duitsland, voordat ze naar Nederland vertrok.

Én een portretfoto van haar, haar moeder, en haar oma.

Dus hier zien we, weliswaar met de nodige slagen om de arm, de pleegdochter van rabbijn Frank en zijn vrouw, Lilo, die een tijdje in Haarlem aan het Ripperdapark woonde, in een keurig herenhuis.

Daarvóór zat ze overigens in een kindertehuis in Wijk aan Zee. Vervolgens in een weeshuis in Amsterdam. Pas daarna ontfermden rabbijn Frank en zijn vrouw zich over haar. Tot alle buitenlandse vluchtelingen Haarlem moesten verlaten, september 1940, en ze in Deventer belandde, bij het Joodse gastgezin Spiegel.

Van het ene naar het andere adres: het lot van een minderjarige asielzoeker.

Deventer, de stad natuurlijk óók van Etty Hillesum.

In haar beroemde dagboek schreef ze, nadat ze voor de eerste maal in Westerbork was geweest:

‘Ik wil ze allemaal gaan opzoeken later, stuk voor stuk, de duizenden die door mijn handen zijn gegaan op dat stukje hei. En als ik hen niet vind, dan zal ik hun graven vinden. Ik zal hier niet meer rustig aan mijn bureau kunnen blijven zitten. Ik wil door de wereld trekken en met eigen ogen gaan zien en met eigen oren gaan horen hoe het allen vergaan is, die wij hebben laten gaan.’

Etty Hillesum heeft deze mooie, zinvolle taak zélf nooit kunnen volbrengen. Wij kunnen ervoor kiezen om alsnog in haar geest te handelen.

Overal op de wereld zijn mensen ook vandaag nog aan het zoeken naar sporen van verdwenen verwanten. Ieder stukje papier, iedere getypte verwijzing, iedere gekreukte foto, ieder gefluisterd verhaal dat ze menen te kunnen horen, grijpen ze aan om de puzzel van hun familieverleden en dat van hun dierbaren eindelijk te kunnen leggen. Dát komt misschien in de buurt van een antwoord wat dit alles hier vanavond betekent.

Wij kunnen de misdaden uit het verleden niet meer ongedaan maken. Wij kunnen de overledenen niet meer tot leven wekken. De ontkenning van menselijkheid kan niet meer ongedaan gemaakt worden. Maar we kunnen die ontkenning wel weerspréken. Door de gezichtsloze slachtoffers weer een gezicht te geven. Door uit te zoeken en te vertellen wat er gebeurd is. Én door hun naam blijvend te herinneren.

WIM DE WAGT

27 januari 2020